

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

**ЎЗБЕКИСТОН ЭТНОЛОГИЯСИНИНГ
ДОЛЗАРЪ МУАММОЛАРИ**

Тошкент
«Adabiyot uchqunlari»
2017

развития полиэтнического общества 134

III БОБ. ЭТНОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Хўжахонов И.М. XIX – XX аср бошларида ўзбекларнинг этник идентиклиги муаммолари рус тадқиқотчилари талқинида143

Хидирова Н.Ў. Ўрта Осиё аёллари ҳаёти ва фаолияти хорижликлар нигоҳида (XIX – XX аср бошларига оид айрим эсдаликлар ва вақтли матбуот нашрлари асосида)148

Махкамова Н. Женщина и ислам в Туркестанском крае.....159

Шигабдинов Р. Ногай-курбан – 200 лет истории: от Кокандского ханства до современности167

Германов В.А. Академик М.С.Андреев, первый ректор и устроитель Туркестанского восточного института 172

Раҳматуллаев Ҳ., Аширов А. Ўзбек халқи этнографиясини ўрганишда ўчмас из қолдирган олима 184

Халмуратов Б. Хорижий тадқиқотларда шомонлик муаммоси190

Мўминова Г. Халқ табобати масаласининг ўрганилишига доир198

Жуманазаров Х.С. Ўзбек халқ табобати анъаналарининг тарихий манбаларда акс этиши 205

IV БОБ. АНЪАНАВИЙ ВА ЗАМОНАВИЙ УРФ-ОДАТЛАРДАГИ ТРАНСФОРМАЦИОН ЖАРАЁНЛАР

Аширов А.А. Фарғона водийси аҳолисининг сув билан боғлиқ қарашлари213

Зунунова Г.Ш. Обрядовая трапеза узбеков в контексте социальных связей 224

Азимова Н.Х. Народные методы лечения бездетности у узбеков233

Юн Ши Не. Ўзбек ва қорейс халқларининг қиш фасли билан боғлиқ маросимларида ижтимоий ҳаёт 239

Пайзиева М.Х. Ўзбекларнинг хотирлаш маросимлари: анъанавий ва трансформацион жараёнлар247

ЎЗБЕК ХАЛҚ ТАБОБАТИ АНЪАНАЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА АҚС ЭТИШИ

Ўзбек халқ табобатига доир анъаналарини ўрганишда тарихий манбаларда зикр этилган маълумотлар муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиздир. Хусусан “Авесто”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк”, Абу Райхон Берунийнинг “Сайдана”, Ибн Синонинг “Тиб қонунлари”, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” каби кўплаб манбаларни тилга олишимиз мумкин. Ушбу манбаларда халқ табобатига доир: ташхис қўйиш, дори тайёрлаш, умумий даволаш усуллари ва табиб бўлиш учун қўйилган талаблар, табобатда устоз-шогирдлик каби анъаналарни, тиббий билимларни кўришимиз мумкин. Қуйида ушбу манбаларда ўзбек халқ табобати анъаналарининг ёритилишини кўриб чиқамиз.

Марказий Осиё халқларини тарихида муҳим ўрин тутувчи “Авесто”да табиблик илми, табибларнинг иш ҳақи ҳамда мустақил фаолият юритиши учун бажариладиган амаллар батафсил келтирилган. “Авесто”нинг Вендидат қисмига келтирилган 22-бобнинг деярли ҳар бирида ўз даврининг табобатига оид масалалари кўтарилган⁴³². Жумладан, табиблар даволаш усулларига қараб бир неча гуруҳга ажратилган: яхши рух, илоҳий кучни даъват этиш кўмагида даволовчилар, ўз илм кучи билан муолажа қилувчилар, бошқа бир гуруҳ табиблар тиф билан фаолият юритувчилар ҳамда турли-туман гиёҳлардан тайёрланган малҳамлар воситасида даволовчилар⁴³³.

⁴³² Раҳимов Раҳим. “Авесто” ва табобат // Гулистон. 1983. №16. – 25-б.

⁴³³ Хобеков И. “Авесто” ва табобат // <http://uzbegim.us/archives/3020.07/02/201>.

Халқ орасида табиблик касби ниҳоятда улуғланиб, табиб бўлиб етишган шахс қаттиқ хурмат қилинган. Табиблар халқ ишончини йўқотмаслик мақсадида ўз шогирдларига нисбатан талабчан бўлишган, сабаби ўша шогирд хато муолажа қилиб бу касб обрўсини хавфга қўйиши, устози яратган мактабга нисбатан салбий фикр шаклланишига сабаб бўлиши мумкин эди. Бўлажак табибларнинг мустақил иш бошлаши учун маҳсус имтиҳон ташкил қилинган ва улар имтиҳондан ўтиш учун уч марта уриниб кўришган. Агар шогирд синовдан муваффақиятли ўтса, табиблик касбини давом эттирган. Бордию имтиҳон жараёнида муваффақиятсиз ҳаракат қилса, тажрибали табиблар томонидан унга бошқа касб танлаши маслаҳат берилган.

Бундан ташқари, “Авесто”да турли гиёҳлар, касаллик номлари ҳам келтирилган бўлиб, даволаш жараёни мураккаб бўлган касалликларни бартараф этиш табибларнинг ўзаро маслаҳати асосида амалга оширилган⁴³⁴. Бу ҳолат бугунги кунда замонавий тиббиётда ҳам қўлланилади. Бу даврда ҳақ тўлаш пул шаклида бўлмаганлиги сабабли, табиблик хизмати товар кўринишида адо этилган. “Авесто”да келтирилишича, табиб хизматга нарх белгиланаётганда беморнинг моддий аҳволи, касалликнинг тури (оғир ёки енгиллиги) ҳам инобатга олинган ва қўй, эчки, эшак, туя, сигир, бия каби чорва моллари инъом этилган.

Бундан ташқари, “Авесто”да табиб шахсига қўйилган талаблар ҳам борки, улар бугунги кунда нафақат табиблар, балки тиббиёт ходимлари ҳам амал қилиши лозим бўлган анъанага айланган. Жумладан, табибнинг маънавий, руҳий дунёси мукамал бўлиши, эътиқоди мустаҳкам, турмуш тарзи ва эғнидаги либоси доимо озода сақланиши ҳамда тиббий анжомлари тозаланган ҳолда шай туриши лозим.

⁴³⁴ Ҳомидий Х., Дўсҷонов Б. “Авесто” ва тиббиёт. Т. 2001. – 23-б.

Табиб ушбу касбий ва маънавий қиёфаси билан аввало, беморга ўрناق бўлишга ҳаракат қилган.

“Авесто”нинг қимматлиги шундаки, ўзбекларнинг табобат илми ва табиблар фаолиятига доир барча билимлар бундан бир неча асрлар аввал пайдо бўлганининг исботидир. “Авесто”да келтирилган тиббий билим ва қоидаларни бугунги кун соҳа мутахассислари томонидан қабул қилинганини кўришимиз мумкин ва бу ҳолат табобатга оид анъаналарнинг вақт синовидан ўтганлигини кўрсатади.

Кейинги манба – Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит турк” асари бўлиб, унда туркий халқларнинг этнографияси, лаҳжалари, турли касбларга оид сўзлар мужассам бўлган. Асарда табобатга оид 70 та сўз келтирилган бўлиб⁴³⁵, ушбу маълумотларни касб атамалари, тиббий жиҳозларнинг номланиши, гиёҳ ва касаллик номлари каби гуруҳларга ажратиш мумкин. Жумладан, туркий халқлар орасида “табиб” атамаси *отачи*⁴³⁶, *эмчи*⁴³⁷, *атасагун*⁴³⁸ кўринишда учраши келтирилган. Бугунги кунда Марказий Осиё ва бошқа туркий халқларнинг тилида “Эмчи” атамаси “даволовчи” ёки “табиб” маъносида қўлланиб келинади.

Асарда табибларнинг даволаш усуллари ва шу йўлда фойдаланилган жиҳоз номлари ҳам санаб ўтилган. Масалан, қон олиш амали ҳақида бир қанча қимматли маълумотлар учрайди. Китобда бу сўз “қанади”⁴³⁹, “чэкди”⁴⁴⁰ каби кўринишда келтирилган. *Қортуқ*, *қоруқ*, *сорғу* атамалари эса қон олишда қўлланиладиган жиҳоз номлари сифатида талқин қилинган. Табобатда бугунги кунда ҳам *қортуқ* (кортик) сўзи қон олиш амалини англатади. Асарни

⁴³⁵ Иброҳимов С., Асомуддинов М. XI асрдаги туркий тилларда касб-ҳунаратамалари ва уларнинг “Девону луғатит турк” да акс этиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. № 5. – 58-б.

⁴³⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. Т., 1960. Т. 1. – 71-б.

⁴³⁷ Маҳмуд Қошғарий. Ўша асар. – 74-б.

⁴³⁸ Маҳмуд Қошғарий. Ўша асар. – 114-б.

⁴³⁹ Маҳмуд Қошғарий. Ўша асар. Т. 3. – 289-б.

⁴⁴⁰ Маҳмуд Қошғарий. Ўша асар. Т., 1963. Т. 2. – 29-б.

ўрганиш жараёнида халқ табобатига оид турли атама (терминология)лар тарихи, қўлланилиш ўрни ва айрим хусусиятлари борасида маълумотлар оламиз. Бундан ташқари, ушбу асар қадимдан туркий халқларнинг ўзаро маданий алоқаларини ва тиббий анъаналарнинг моҳияти ҳақида қимматли маълумотни ўзида мужассам этган.

Табобатга доир асарларда нафақат даволаш ёки ташхис қўйиш анъанлари ҳақида, балки табибнинг зарур куроли бўлмиш доривор гиёҳлар, дори турлари ҳамда тайёрлаш усуллари борасида ҳам маълумотлар учрайди. Ана шундай манбалардан бири Абу Райҳон Берунийнинг “Сайдана”⁴⁴¹ асаридир. Муаллиф асарда Шарқ табобатида доришуносликнинг аҳамияти ва унга хос бўлган анъаналарни келтириб ўтган. Жумладан, 65 та табиб⁴⁴² ҳамда 1000 дан ортиқ ўсимлик ва ҳайвонлардан олинадиган дориворларга⁴⁴³ атрофлича таъриф беради. Муаллиф табиблар мушкулини осонлаштириш мақсадида дориворларни бир неча тил ва шеваларда номланишини ҳам келтиради. Ушбу масаланинг долзарблигини тасдиқлаш мақсадида бир гиёҳни қидирган табиб ва айнан шу гиёҳни бошқача атайдиган сотувчи ҳақидаги хикояни мисол келтиради⁴⁴⁴. Асарда тилга олинган дориворлар ва айрим дори тайёрлаш жараёнлари бугунги кунда ҳам халқ табобатида кенг қўлланилади. Табиблар гиёҳларнинг тиббий хусусиятларини ўрганиш ва мураккаб дориларни тайёрлаш ҳақидаги билимларни бевосита Абу Райҳон Беруний асаридан ўрганиши мумкин. Берунийнинг ушбу асари доривор гиёҳларнинг турли тилдаги номланиши борасида асарлар яратиш анъанасини бошлаб берди.

Шарқ табобатини дунёга таратган юртдошимиз Ибн Сино асарларида халқ табобатига доир барча анъаналар

⁴⁴¹ Қаранг: Абу Райҳан Беруни. Китаб ас-Сайдана фи-т-тибб. Исслед., перев., примеч. и указ. У. Каримова. Т., 1972.

⁴⁴² Абу Райҳан Беруни. Ўша асар. – 57-б.

⁴⁴³ Шарқ табобати. Нашрга тайёрловчи Ҳ. Ҳикматуллаев. Т.: “Абдулла Қодирий”, 1994. – 40-б.

⁴⁴⁴ Пирматов М. Беруний ва табиат шифохонаси // Мозийдан садо. 2000. № 4. – 41-б.

илмий асослаб берилган. Алломанинг “Тиб қонунлари” асари жаҳонда машҳур бўлиб, унда тиб илмининг ўзига хос хусусиятлари, инсон танасида кузатиладиган касалликлар ва сабаблари, уларни даволаш усуллари ҳамда содда ва мураккаб дориларни тайёрлаш каби тиббий билимлар баён қилинган. Ибн Сино ўз асарида соғлиқни сақлаш, тозалик (гигиена), тўғри овқатланиш каби тадбирларга катта эътибор қаратган⁴⁴⁵. Бу фикрлар ҳозир ҳам ўз кучини йўқотмаган. Китобда илгари сурилган бадантарбия машқлари Ибн Сино айтган барча ёшдагилар учун фойдали эканлиги бугунги кун олимлари томонидан тан олинган. Алломанинг содда ва мураккаб дорилари ҳозир нафақат табобатда, балки замонавий тиббиётда ҳам кенг қўлланилади. Уларни тайёрлаш усуллари ва керакли анжомлар эса ҳозиргача сақланган ва дунёнинг турли мамлакатларида асосий дарслик сифатида айнан “Тиб қонунлари” асари қўлланилади.

Темурийлар даврида барча соҳаларда бўлгани каби табобат ва тиб илми борасида ҳам ривожланиш кўзга ташланди. Соҳибқирон Амир Темур “Темур тузуклари”да “Салтанатимни 12 тоифадаги кишилар билан мустаҳкамладим, саккизинчи тоифа – ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларки, улар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тўпладим. Ҳакимлар ва табиблар билан иттифоқда беморларни даволатар эрдим” деб ёзади⁴⁴⁶.

Амир Темурнинг табибларга бўлган муносабати унинг авлодлари даврида ҳам давом этади. Жумладан, Захириддин Муҳаммад Бобур ҳам ўз саройига замонасининг кўзга кўринган табибларини таклиф қилган. “Бобурнома” асарида ҳам темурий ҳукмдор ўзи чалинган баъзи хасталиклар ва

⁴⁴⁵ Каримов У., Ҳикматуллаева Ҳ. Абу Али Ибн Сино ва унинг “Тиб қонунлари” ҳақида / Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. Т., 1993. – 5-б.

⁴⁴⁶ Темур тузуклари. Т., 1996. – 81-84-б.

уларнинг муолажаси хусусида тўхталади⁴⁴⁷. Бундан ташқари, китобда муаллиф ўзи ҳукмронлик қилган худудларнинг иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, жумладан, Ҳиндистонда ўсадиган доривор гиёҳлар ҳақида қимматли маълумотлар беради⁴⁴⁸. Асарда ўз даврининг буюк табиби Юсуфий номи ҳам хурмат билан тилга олинади ва уни Хуросондан ўз саройига чақириб олганлиги келтирилган. Демак, Бобур Мирзо саройида бошқа касб-хунар эгалари қаторида табобат вакиллари ҳам алоҳида эътиборда бўлган. Асарни синчиклаб ўқиб, муаллиф табибу ҳакимлар салоҳиятини тўғри баҳолай оладиган даражада етук тиббий билимга эга бўлган, дея хулоса қилиш мумкин.

Темурийлар даврида яшаб фаолият юритган улуғ шоир Алишер Навоий “Маҳбуб ул қулуб” асарининг 15-бобини табобат илми ва табиблар фаолиятига бағишлаган. Навоий табиблар фаолияти ҳамда табиблик касбини эгаллаш учун зарурий илмий ва маънавий билимларга алоҳида тўхталиб ўтади. “Табиб агар ўз касбига моҳир бўлса-ю, аммо ўзи бадфеъл, бепарво ва кўпол сўз бўлса, беморни ҳар қанча муолажа қилганда ҳам бари бир унинг мижозидида ўзгариш пайдо қила олмайди” – дейди⁴⁴⁹. Фикрни давом эттирар экан билимсиз ва кўпол табибларни жаллодга қиёслайди ва жаллод тиф билан ўлдирса, бундай табиб заҳар билан ўлдиришини айтиб, “ҳеч бир гуноҳкор жаллод кўлида хор бўлмасун, ҳеч бир бегуноҳ касалманд бундай табибларга зор бўлмасун” – дейди⁴⁵⁰. Нўноқ табиб нафақат ўзига нисбатан, балки табиблик касбига нисбатан ҳам салбий фикрни юзага келтиради. Шу сабабли, табиблик касбига қўйилган талаб ва бажарилиш лозим бўлган анъаналар бекаму-кўст адо этиш барча даврлар табобатининг долзарб масаласи ҳисобланади. Навоийнинг бу фикрлари нафақат

⁴⁴⁷ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. Т., 1989. – 215-б.

⁴⁴⁸ Захириддин Мухаммад Бобур. Ўша асар. – 259-265-б.

⁴⁴⁹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т., 1983. – 25-б.

⁴⁵⁰ Алишер Навоий. Ўша асар. – 25-26-б.

табиблар, балки бошқа касб эгалари учун ҳам дастур ул-амалдир.

Хонликлар даврида бевосита давлат раҳбарларининг ушбу соҳага ҳомийлик қилиши натижасида табобат илми янги ривожланиш босқичига чиққан ва табобатга оид турли манбалар ва адабиётлар яратилган.

Хива хони Абулғозий ибн Араб Муҳаммадхон (хукмдорлик йиллари 1644–1663) билимдон тарихчи, мохир шоир, тажрибали табиб ҳам эди. Унинг табобатга оид “Манофиъ ул-инсон” (“Инсон учун фойдали дорилар”) асарида халқ табобатининг бой тажрибалари кенг халқ оммасига тушунарли тилда баён этилган. Муаллифнинг бошқа бир машҳур асари “Шажараи тарокима”да табобатнинг ўша даврдаги аҳоли баён қилинган: “Ўн олти орқа (авлод) тўрт юз йилда, ҳарчанд кўп бўлса, тўрт юз эллик йилда ўтар... Ҳар минг йилда қирқ орқа (авлод) ўтса керак”⁴⁵¹. Демак, ўша давр одамлари ўртача 25-30 йил умр кечирган. Хива хони табиблар ва тиббий адабиёт етишмаслигини бунга асосий сабаб деб кўрсатади ҳамда табиблик билан шуғулланиб тўплаган тажрибалари асосида юкоридаги асарини ёзади.

Абулғозийнинг “Манофиъ ул-инсон” асарининг тадқиқи табобатда кенг қўлланиладиган дори-дармонлар борасидаги тасаввурларни кенгайтиради. Муаллиф ҳар бир дорининг аниқ дозаси, уни тайёрлаш усули ва истеъмол қилиш қоидаси ҳамда сақлаш йўллари аниқ кўрсатиб берган. Умуман, XVII аср Хоразм давлатида табобатнинг аҳоли ва ривожланиш даражасини кўрсатувчи бундан бошқа мукамал асарни келтириш мушкул.

Ўз даврида турли фан соҳалари қатори табобатни ҳам ривожлантиришга ҳисса қўшган хукмдорлардан бири Саййид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодирхондир (хукмдорлик йиллари 1681-1702). Субҳонқулихон фаолияти

⁴⁵¹ Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи тарокима. Т., 1995. – 66-б.

даврида табибларга алоҳида ғамхурлик қилган ва ўзи ҳам табобатга оид рисола ёзиб қолдирган. “Аҳиё ат-тибб Субҳоний” (“Субҳонқулининг табобатни жонлантириши”) асари Шарқ табобатининг бошқа манбалари каби касалликларга қарши қўлланадиган содда ва мураккаб дори­ларга бағишланган. Асарнинг муқаддима қисмида инсон табиати, табибнинг бурч ва вазифалари, саломатликка таъсир қилувчи омилларга алоҳида эътибор қаратилган, шунингдек, саломатликни сақлашга доир қоидалар ва ми­жоз тушунчаси муфассал ёритилган. “Аҳиё ат-тибб Субҳоний” рисо­ласи Ўзбекистонда халқ табобати анъаналарига оид қимматли манбалардан саналади. Ушбу асарнинг бизгача етиб келган нусхалардан бирини 1797 йилда Ўзбек Хўжа Мир Ҳайдарий кўчирган.

Манбалар ўрганилаётган муаммонинг пайдо бўлиш сабаблари, ривожланиш босқичлари ҳамда замонавий кўриниши борасида яхлит фикр билдириш учун тарихий асос бўла олади. Тарихнинг турли соҳаларида бўлгани каби этнологик тадқиқотларда ҳам ўрганилаётган муаммонинг манбашунослиги ўша мавзунинг тарихий қиёфасини акс эттиришга хизмат қилади.

Халқ табобати анъаналарига доир манбаларни таҳлил қилар эканмиз, унда табобатга оид анъана ва тиб илмининг шаклланиши ва одамлар турмуш тарзида тутган ўрни каби масалаларни хронологик кетма-кетликда ўрганиш имконига эга бўламиз. Турли сиёсий вазиятлар, географик жойлашув ҳамда иқлимнинг ўзгариши ҳам халқ табобатида ўз аксини топади. Шу сабабли, бу анъаналар мазмунан бой, тарихан қадимий ва илмий асосга эга. Ўзбек халқининг табобат анъаналарига доир яна кўплаб манбалар борки, уларни ўрганиш орқали тарихнинг маълум даврида табобат анъаналарининг аҳволи, жамият ҳаётида тутган ўрни, табобат вакиллари фаолияти каби масалаларни ечимини ўзида акс эттирганлигини кўриш мумкин.